

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

بازتاب طب در بوستان و گلستان

استاد راهنما:

دکتر علی محمد شاه سنی

استاد مشاور:

دکتر محمد رضایی

پژوهشگر:

مرضیه دشت بشی پودنگ

مهر ۱۳۹۱

تعهد نامه

اینجانب مرضیه دشت بش پودنک دانشجوی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان، دانشکده علوم انسانی گروه زبان و ادبیات فارسی تعهد می‌نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه تلاش و تحقیقات خود بوده و از هیچ منبعی کپی برداری نشده و به پایان رسانیدن آن نتیجه تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره اساتید محترم بوده است.

مرضیه دشت بش پودنک ۹۱/۷/۱۷

کلیه ی حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات ، ابتکارات و نو
آوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه
سمنان می‌باشد.

تقدیم به

پدرم او که

سایه سار زندگی

و مأمّن خستگی‌هایم هست

و مادرم

انگیزه‌ی من برای زیستن

او که از تبار باران

و سلاله‌ی پاکان است .

خدای متعال را شاکرم که این تحقیق بهانه‌ای شد تا از اساتید فرهیخته و فرازنده دکتر شاه سنی و دکتر رضایی که در مراحل مختلف تدوین یار و یاورم بودند تشکر کنم، هر چند که زبان از بیان قاصر و دست از نوشتن کوتاه است امّا، شانه‌ام را باری از سپاس‌های ناگفته سنگین می‌سازد، امید است که با تدوین این پژوهش توانسته باشم قدردان زحمات بی دریغشان باشم، ایدون باد.

چکیده

با ورق زدن دواوین شاعران و نویسندگان برجسته و بزرگ ایرانی به کمتر کسی برمی-خوریم که در آثارشان از به کار بردن اصطلاحات علمی دوران خود همچون نجوم، طب، اخلاق، کلام، موسیقی و... بی نصیب مانده باشند. از آن جایی که ادبیات آینده باورها و اندیشه‌های یک قوم یا یک ملت است، شاعران و نویسندگان اندیشمند اغلب دانش‌های زمان و آموذگی‌های علمی روزگار خود را در آثارشان منعکس می‌کنند و آثار آن‌ها بستری آماده و مستعد و مدخلی مطمئن برای طرح نظرگاه‌های گوناگون می‌باشد. طبیعی‌ست که بخشی از مفاهیم، باورها و حتی واژه‌های مرتبط با طب و بهداشت به آثار ادبی بزرگان ادب راه یافته است. در آثار گران قدر سعدی از جمله بوستان و گلستان دو اثر برجسته‌ی شیخ، که آینده‌ی تمام نمای آن روزگاران است، برخی از اشارات و مفاهیم طب و پزشکی بازتاب یافته است که شناخت آن‌ها نه تنها بخشی از ظرافت‌های ادبی و سخنورانه این ادیب را نشان می‌دهد، بلکه به درک بیشتر ما درباره‌ی باورهای رایج در طب سنتی و نگرش او در این مورد کمک می‌کند. هر چند ذکر بیماری‌ها، داروها و شیوه‌های درمانی و حتی توصیه‌های پزشکی و بهداشتی در بوستان و گلستان اساس و بنیان تألیفات سعدی و هدف اصلی او نبوده و بسیاری از آن‌ها دست مایه‌ای برای مضمون سازی و غنی‌تر ساختن بار معنایی زبان «در لباسی که متکلمان را به کار آید و مترسلان را بلاغت افزاید» و یا به علت داستان پردازی‌های شایسته و گیراست و نمی‌توان از آن‌ها یکسره برداشت پزشکی داشت، اما مضامین و مقولات پزشکی در این دو اثر اغلب با آنچه در کتب طب سنتی آمده است انطباق تام داشته و کوشش برای استخراج این مصطلحات با نظرات و آرای اطبای پیشین نه تنها کمک شایانی به فهم و درک هر چه بیشتر آثار او می‌کند بلکه راه کاری مناسب برای پی بردن به ریشه و منشأ بسیاری از کلمات و اصطلاحات طبی می‌باشد.

پژوهش حاضر به پنج فصل تقسیم شده است که فصل اول آن شامل مقدمه و کلیات، فصل دوم به بررسی سیر تکامل و روند تاریخچه‌ی پزشکی در ایران اختصاص داده شده و در فصل سوم زندگی، احوال و آثار و عقاید سعدی شرح داده شده است. در فصل چهارم به تشریح کامل موارد پزشکی ابیات و عبارات بوستان و گلستان پرداخته شده و نتیجه گیری این پژوهش در فصل پنجم بیان شده است.

کلید واژه : بوستان، گلستان، طب و پزشکی، سعدی

فهرست مطالب

- فصل اول: کلیات..... ۱
- مقدمه..... ۲
- ۱-۱) بیان مسأله..... ۲
- ۲-۱) اهداف و ضرورت..... ۳
- ۳-۱) سوابق مربوطه و پیشینه‌ی تحقیق..... ۴
- ۴-۱) سؤال‌های تحقیق..... ۴
- ۵-۱) فرضیه‌های تحقیق..... ۵
- ۶-۱) شیوه‌ی تحلیل پژوهش..... ۵
- فصل دوم: مبانی نظری..... ۷
- ۱-۲) سیر تکامل و روند تاریخچه‌ی پزشکی در ایران..... ۸
- ۲-۲) طب قبل از اسلام..... ۸
- ۱-۲-۲) پزشکی در ایران باستان..... ۸
- ۲-۲-۲) هخامنشیان..... ۱۰
- ۳-۲-۲) اشکانیان..... ۱۲
- ۴-۲-۲) ساسانیان..... ۱۲
- ۳-۲) طب اسلامی (طب عربی)..... ۱۳
- ۱-۳-۲) امویان..... ۱۳

- ۱۴.....عباسیان (۲-۳-۲)
- ۱۵.....دوران تألیف و ترجمه (۴-۲)
- ۱۵.....معروفترین مؤلفین کتاب‌های طبی در دوران تألیف (۱-۴-۲)
- ۱۵.....علی بن ربن طبری (۱-۱-۴-۲)
- ۱۵.....محمد بن زکریای رازی (۲-۱-۴-۲)
- ۱۵.....علی بن عباس اهوازی (۳-۱-۴-۲)
- ۱۶.....ابن سینا (۴-۱-۴-۲)
- ۱۶.....دوران تجدد طب در ایران (۵-۲)
- ۲۲.....فصل سوم: نگاهی به زندگی و آثار و عقاید سعدی (۲۲)
- ۲۳.....زندگی و احوال سعدی (۱-۳)
- ۲۴.....دوران کودکی و نوجوانی (۱-۱-۳)
- ۲۴.....مسافرت‌ها و جهانگردی (۲-۱-۳)
- ۲۸.....دوران کهولت (۳-۱-۳)
- ۳۱.....تخلص (۲-۳)
- ۳۲.....آثار سعدی (۳-۳)
- ۳۴.....بوستان (۱-۳-۳)
- ۳۶.....گلستان (۲-۳-۳)
- ۳۸.....قصاید و ملمعات (۳-۳-۳)

- ۳۹.....غزلیات (۴-۳-۳)
- ۴۲.....طبیات، بدایع و خواتیم (۵-۳-۳)
- ۴۳.....مثلثات (۶-۳-۳)
- ۴۳.....مجالس پنجگانه (۷-۳-۳)
- ۴۳.....مضحکات و خبیثات (۸-۳-۳)
- ۴۴.....نصیحه الملوک (۹-۳-۳)
- ۴۴.....قطعات (۱۰-۳-۳)
- ۴۴.....عرفان و تصوف (۴-۳)
- ۴۸.....سبک شناسی (۵-۳)
- ۵۰.....برخی ویژگی های سبک شناسی (۱-۵-۳)
- ۵۵.....تأثیر از قرآن (۶-۳)
- ۵۶.....تأثیرپذیری از حدیث (۷-۳)
- ۵۹.....فصل چهارم: رویکرد سعدی به طب (۵۹)
- ۶۰.....علائم و عوامل حیاتی (۱-۴)
- ۶۰.....تنفس (۱-۱-۴)
- ۶۲.....نبض (۲-۱-۴)
- ۶۳.....چهار مزاج (چهار طبع) (۳-۱-۴)
- ۶۸.....بیماری ها (۲-۴)

- ۶۸.....پر خوری (۱-۲-۴)
- ۷۳.....استسقا (تشنگی) (۲-۲-۴)
- ۷۵.....رشته (۳-۲-۴)
- ۷۸.....تب (۴-۲-۴)
- ۷۹.....نفخ شکم (۵-۲-۴)
- ۸۱.....سکنج (بوی بد دهان) (۶-۲-۴)
- ۸۳.....بوی بدن (۷-۲-۴)
- ۸۵.....جگر خون، سوز جگر، آه و ناله (۸-۲-۴)
- ۸۷.....داروها و درمان‌ها (۳-۴)
- ۸۸.....صبر یا صبر زرد (۱-۳-۴)
- ۹۰.....قند و شکر (۲-۳-۴)
- ۹۳.....عسل (۳-۳-۴)
- ۹۵.....تریاک (۴-۳-۴)
- ۹۷.....صندل (۵-۳-۴)
- ۹۸.....سقمونیا (۶-۳-۴)
- ۹۹.....مرهم (۷-۳-۴)
- ۱۰۰.....عنّاب (۸-۳-۴)
- ۱۰۱.....موم (۹-۳-۴)

- ۱۰۲.....حنظل (۱۰-۳-۴)
- ۱۰۳.....نوشتارو (۱۱-۳-۴)
- ۱۰۵.....داروی بیهوشی (۱۲-۳-۴)
- ۱۰۸.....عطریات دارویی (۴-۴)
- ۱۱۰.....عود (۱-۴-۴)
- ۱۱۲.....عنبر (۲-۴-۴)
- ۱۱۴.....عبیر (۳-۴-۴)
- ۱۱۵.....مشک (۴-۴-۴)
- ۱۱۷.....داروهای آرایشی (۵-۴)
- ۱۱۸.....سرمه (۱-۵-۴)
- ۱۲۰.....وسمه (۲-۵-۴)
- ۱۲۱.....حنا (۳-۵-۴)
- ۱۲۳.....فصل پنجم: نتیجه گیری
- ۱۲۸.....فهرست منابع

فصل اول

کلیات

سال‌هاست که غبار کهنگی بر چهره‌ی زبان و ادبیات فارسی نشست و تکرار مکررات بر تحقیقات دانشگاهی سایه افکنده است. پژوهش‌ها بیشتر حول محور موضوعات سنتی، کلیشه‌ای و تکراری می‌چرخد و کمتر روح جدیدی در کالبد آثار برجسته‌ی ادبی دمیده شده است. غنای متونی چون شاهنامه فردوسی، مثنوی مولوی، دیوان حافظ، آثار سعدی و که ظرفیت هر گونه نقد و تحلیلی را در خود دارند، از منظر چشم اندازها و تحلیل‌های نوین تهی مانده‌اند و چه جفایی بالاتر از این که دیده از تمام دست آوردهای نوین بسته شود و به بهانه‌ی پاسداری از سنت‌ها که البته در جای خود بایسته و لازم است، مانعی بر سر تحلیل‌های نوین و نوظهور گذاشته شود.

اگر چه امروزه کاوش‌ها در چند و چون متون ادبی بیشتر در زمینه‌های زبان شناسی، اسطوره شناسی، علوم بلاغی و فنون ادبی و بسیار ژرف، پخته و وسیع صورت گرفته است، اما هرگز نمی‌توان توجه بیشتر درافق‌های جدیدتر را در پژوهش‌های دانشگاهی نادیده انگاشت و در نهایت نظر به غنای ذاتی آثار برجسته‌ی ادبی با طرح دیدگاه‌های نوین نیز می‌توان به تحلیل این گونه آثار پرداخت و بدون تردید ادبیات پویا نخست درگرو پاسداری از زبان و اندیشه‌ی بزرگان و دوم در نگاه واقع بینانه و آگاهی از تحولات علمی و فرضیه‌های نوین می‌باشد.

۱-۱) بیان مسأله

از آن جایی که شاعران و نویسندگان عضوی از آحاد جامعه هستند لذا تأثیر پذیری آن‌ها از تحولات علمی و جریانات اجتماعی مسلم و قطعی به نظر می‌رسد و نمی‌توان ادبیاتی را تصور کرد که در خلأ شکل گرفته باشد و نمی‌توان هیچ متن تأثیر گذار ادبی را یافت که درون مایه‌ی آن صرفاً به تصورات و تخیلات ناب شاعرانه منحصر باشد، از این رو بازتاب وسیع علمی چون اخلاق، فلسفه، حکمت، کلام، نجوم، طب و... در متون ادبی قابل انکار نیست به گونه‌ای که شعرا و نویسندگان بزرگ ادب پارسی نه تنها بر علوم ادبی بلکه برخی از آن‌ها بر علوم مذکور تسلط کامل داشته‌اند و با شناخت و به کار گیری آن‌ها به ویژه علم طبابت به آثار خویش روح و لطافت خاص بخشیده‌اند.

بازتاب گسترده‌ی علوم مزبور در آثار سعدی، ادیب برجسته‌ی قرن هفتم ه.ق، نیز حاکی از نگاه ژرف و باریک بین وی به مسائل و تحولات جامعه و توجه به علوم رایج زمان است، به گونه‌ای که از میان علوم عجین شدن دانش پزشکی با اندیشه‌های ژرف و زلال او تأثیر ویژه‌ای در دو اثر مشهور وی بوستان و گلستان که آیینی تمام نمای روزگار و منعکس کننده‌ی مسائل رایج آن دوران می‌باشد، داشته است.

هر چند تجلی و انعکاس دانش پزشکی و ذکر بیماری‌ها، داروها و شیوه‌های درمانی، نشان از تبحر او در علم طبابت رایج آن زمان ندارد و توجه وی به مسائل مربوط به طب و پزشکی نه تنها در مقوله‌ی محتوایی بلکه در قالب حکایات زیبا و ترکیبات و تعبیرات ادبی و به شکل پند و اندرز برای بیان مقاصد ادبی و دست مایه‌ای برای داستان پردازی و افزایش بلاغت بوده، به گونه‌ای که دانش پزشکی را در بوستان و گلستان تبدیل به پدیده‌ی ادبی کرده و برغنی ادبیت متون افزوده است.

۲-۱) اهداف و ضرورت تحقیق

آثار سعدی در زمره‌ی متونی‌ست که از زوایای گوناگون قابل تحقیق و بررسی است. در این باره تلاش‌های زیادی به وسیله‌ی برخی ادیبان و سعدی پژوهان صورت گرفته و از چشم اندازه‌های گوناگون و ویژه‌ای به این آثار نگریسته شده است، اما بررسی این گونه آثار با رویکردهای جدید و تحلیل‌های نوین از جمله از منظر پزشکی سابقه‌ی چندانی ندارد.

بنابراین به علّت فقدان پژوهش‌های میان رشته‌ای در زمینه‌ی متن‌های ادبی به ویژه بوستان و گلستان و جست و جوی لایه‌های زیرین متن، پژوهش حاضر برآن است تا نشان دهد که سعدی با بهره‌گیری از اصطلاحات و مقولات پزشکی غنای بیشتری به بوستان و گلستان بخشیده است و این آثار با استفاده از موضوعات و مضامین طب و داروشناسی و پرداختن به مقولات پزشکی مفاهیمی ژرف‌تر یافته‌اند. به گونه‌ای که در رویکرد محتوایی به بررسی مسائلی چون بیماری‌ها، گیاهان، عطریات و آرایه‌های دارویی پرداخته است و در رویکرد ادبی به تبیین مسائل و موضوعات پزشکی و پیرامون پزشکی و تحلیل روایات مربوط به پزشکی و همچنین تغییرات معنایی واژه‌های مرتبط با طب شده است و نگاه ژرف بین این ادیب بزرگ را نسبت به این مقولات بیان می‌کند.

۳-۱) سوابق مربوطه و پیشینه‌ی تحقیق

دانش پزشکی با شاخه‌های مختلف خود در ادبیات سابقه‌ای بس دیرینه دارد. به گونه‌ای که در بیان تأثیر متقابل ادبیات با پزشکی نه تنها تألیفات ارزنده‌ای چون «هدایة المتعلمین فی الطب»، «الابنیه عن الحقایق الادویه» و... از بعد ادبی و هنری بی نصیب نبوده‌اند بلکه کتاب‌های ادبی بازمانده از قرون سپری شده نیز از ارزش ویژه‌ای در زمینه‌ی پزشکی برخوردار هستند؛ برای نمونه «چهار مقاله‌ی نظامی عروضی سمرقندی» بابتی را به علم پزشکی اختصاص داده است و در آن از چهارگروه اهل فن یعنی منشیان، منجمان، شعرا و طبیبان یاد شده است که به قول مؤلف آن، این چهار گروه برای خدمات سلطان لازم و ضروری می‌باشند. یا دانشنامه حکیم میسری کهن‌ترین مجموعه‌ی پزشکی به زبان شعر و به سبک و سیاق سخن خراسانی است.

گذشته از آثار مذکور در جای جای دواوین شعرای برجسته‌ای چون رودکی، فردوسی، نظامی، حافظ، مولانا، سعدی و ... ردپایی از دانش پزشکی به جا مانده است که این همه حاکی از غنای ادبی و علمی این گونه آثار است.

اگرچه اخیراً تحقیقات اندکی در زمینه‌ی تحلیل مضامین پزشکی پاره‌ای از آثار ادبی صورت گرفته است، اما تا کنون کتاب یا رساله‌ای اختصاصی در خصوص مسائل طب و نمود دانش پزشکی در آثار برجسته‌ی ادبی، خاصه در بوستان و گلستان شیخ اجل نوشته نشده است. هر چند در این باره تعدادی مقالات کم شمار و محدود با عنوان «بهداشت از دیدگاه سعدی» به رشته‌ی تحریر در آمده است، اما به علت نارسایی اینگونه مقالات، پایان نامه‌ی حاضر با رویکرد جدی و مناسب برای نخستین بار به تحلیل و بررسی لایه‌های زیرین متن و واکاوی دانش پزشکی همراه با کاربرد گیاهان، عطریات و داروهای آرایشی در این دو اثر جاودان و برجسته می‌پردازد.

۴-۱) سؤال‌های تحقیق

۱. آیا رویکرد پزشکی سعدی را در بوستان و گلستان می‌توان در دو مقوله‌ی محتوایی، ادبی و زبانی دسته بندی کرد؟

۲. آیا طب و طبابت به عنوان یکی از ترفندهای ویژه مضمون آفرینی ادبی در بوستان و گلستان به چشم می‌خورد؟
۳. آیا سعدی توانسته است موضوعات طب و پزشکی را به پدیده‌های ادبی در بوستان و گلستان بدل سازد؟
۴. آیا بیماری‌ها، شیوه‌های درمانی، انواع داروها و دیگر مباحث پزشکی تنها به عنوان مباحث ظاهری و روساختی مطرح شده‌اند یا به عنوان مقولاتی بنیادین در بافت این آثار دیده می‌شود؟

۵-۱) فرضیه‌های تحقیق

۱. سعدی نه تنها مسائل مربوط به طب و پزشکی را در مقوله‌ی محتوایی آن بلکه آن‌ها را در قالب حکایت‌های زیبا و ترکیبات و تعبیرات ادبی و به شکل پند و اندرز برای بیان مقاصد حکمی، تعلیمی و ادبی خود به کار برده است.
۲. از آن جایی که سعدی از علوم رایج در روزگار خود از جمله عرفان، نجوم، کلام، فلسفه، اخلاق، طب و... اطلاعات فراوانی داشته است. از میان علوم مختلف دانش پزشکی با ابعاد گسترده‌ی خود در صحنه‌ی حکایات بوستان و گلستان نمود یافته است.
۳. سعدی مسائل پزشکی را صرفاً نه به خاطر نشان دادن تبحر و دانش خود از این علم بلکه دست مایه‌ای برای مقاصد ادبی و ساختن حکایات زیبا و همچنین برای غنای ادبیت متن کرده است.
۴. مباحث پزشکی هم به شکل ظاهری و روساختی و هم به شکل بنیادین و اساسی در بطن بوستان و گلستان تجلی یافته است.

۶-۱) شیوه‌ی تحلیل پژوهش

شیوه‌ی تحلیل این پژوهش مقایسه و تحلیل اندیشه‌های پزشکی سعدی با برخی از متون کهن پزشکی‌ست. ابتدا اشارات سعدی به مضامین و موضوعات پزشکی به دقت مطالعه شده سپس براساس اصلی‌ترین کتب پزشکی و طب سنتی به تحلیل و بررسی ابیات و عبارات پرداخته شده است.

در تحلیل متن یاد آوری نکته‌ی زیر ضروری به نظر می‌رسد: تعاریف و مفاهیم پزشکی در حد نیاز به تحلیل متن است و ارائه‌ی تخصصی و گسترده‌ی تعاریف پزشکی مورد نظر نیست.

فصل دوم

مبانی نظری

۲-۱) سیر تکامل و روند تاریخچه‌ی پزشکی در ایران

دانش پزشکی از جمله علمی است که در تمام ادوار با آدمی همراه بوده، به این معنی که چون درد و رنج در زندگی با بشر توأم است پس راه علاج و چاره آن نیز مطمح نظر بوده است، اما در این باره که پزشکی برای نخستین بار در کدام نقطه از جهان پدید آمده است سخنی به قطعیت نمی توان راند. ولی به طور قطع و مسلم آغاز علم پزشکی با پیدایش بشر و شروع آن از روزی است که بشر در نتیجه‌ی برخورد با عوامل طبیعی و اشیاء پیرامونی در اعضای پیکر خود احساس درد کرده و در پی درمان و تسکین آلام بر آمده است و به این شکل بیماری‌ها، دردها و راه‌های درمان آن‌ها از جمله مسائل اساسی شد که ذهن بشر نخستین را به خود مشغول کرده و اولین فردی که توانست به رفع درد از خود و دیگران نماید اولین طبیب بشر به شمار می‌آید.

با پیشرفت بشر در دنیای قدیم در کشورهای هند، یونان، روم، مصر، کلد، آشور و ایران افرادی پیدا شدند که با دانش پزشکی آشنا شده و به کار طب و طبابت پرداختند؛ که گاه به صورت کاهن و گاه به صورت موبد به خدمت مشغول شدند تا این که دانش پزشکی به تدریج از صورت اسرار و کهانت و حوزه‌ی خرافه به پهنه‌ی علم پا گذاشت و بر پایه‌ی اصول علمی بالیدن گرفت که گویا بقراط حکیم در این گذار سهمی داشته است. (حسینی طبیب، بی‌تا، ص ۲-۳)

از آن جایی که سرزمین ایران از دیر باز تاکنون محل برخورد اندیشه‌ها، صاحب محافل علمی معتبر، برخوردار از نامدارترین پزشکان و اندیشمندان جهان بوده، همواره سهم بزرگی در ارتقای دانش و پیشرفت علوم از جمله دانش پزشکی در میان ملل گوناگون داشته است. لذا تاریخ پزشکی ایران به عنوان بخشی از مدنیت این سرزمین نقش مهمی در اعتلای علمی و فرهنگی جهان داشته که بازبینی و واکاوی آن در ادوار مختلف لازم و ضروری می‌نماید.

۲-۲) طب قبل از اسلام

۲-۲-۱) پزشکی در ایران باستان

اگرچه بنا به گفته سیریل الگود در کتاب « تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی » سابقه‌ی دانش پزشکی و پزشک در ایران باستان به دوران نخستین شاهان سلسله‌ی